

ВИНЯТКИ З ПРИНЦИПУ «SERVI RES SUNT» В ПРАВІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Головач А.Й.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Головач А.Й. Винятки з принципу «servi res sunt» в праві Стародавнього Риму.

Вказується, рабовласницький устрій був характерний для багатьох стародавніх цивілізацій в різних куточках нашої планети, але найбільшого свого розквіту він отримав в античному світі в державах Стародавньої Греції та Риму.

Стаття присвячена аналізу правового статусу рабів у Стародавньому Римі через дослідження винятків з принципу «servi res sunt». Зазначається, що основою правосуб'єктності фізичної особи в рабовласницькому суспільстві була свобода. Раби її не мали, внаслідок чого в праві Стародавнього Риму виробився принцип «раби – це речі». Фактичне становище раба могло коливатися в гіршу чи кращу сторону, залежно від реалій, які складувалися в той або інший період, але принцип «servi res sunt» був незмінним.

Зазначається, що незважаючи на таке безправне становище рабів, їх людська природа не давала можливості всебічно втілити в життя норми інституту рабства згідно принципу «servi res sunt». Появлялися правові норми, які не відповідали згаданому принципу, не розвивали його послідовно, а, навпаки, створювали певні винятки, що вказує на двоякий, суперечливий характер норм інституту рабства. Чисельність таких норм зростала та стає найбільш вираженою в період імперії, коли інститут рабства починає занепадати та поширюється християнське віровчення.

Досліджуються випадки суб'єктності раба в економічній, процесуальній та особистих сферах. Найбільше уваги приділяється юридичним актам, які міг здійснити раб в інтересах свого власника та описується юридична природа таких актів. Зазначається про несамостійну правоздатність раба, коли він за дорученням свого власника вчиняє правочини (ex persona domini).

Аналізується суб'єктність рабів, яким давалася відносна господарська самостійність (зокрема, раби, яким надавали пекулію, робили діловими агентами, керівниками торгових підприємств, капітанами судна тощо). Звертається увага, що для розвитку економічної свободи раба, претори розробляли норми, направлені проти суб'єктності рабів.

Проводиться порівняння цивільних зобов'язань, які породжувалися поведінкою раба в інтересах рабовласника з натуральними зобов'язаннями. Досліджуються інші сфери прояву суб'єктності раба.

Ключові слова: римське право, статус раба, релігійний притулок, претор, пекулій, натуральні зобов'язання.

Golovach A.Y. Exceptions to the principle of "servi res sunt" in Ancient Roman law.

It is indicated that the slave system was characteristic of many ancient civilizations in different parts of our planet, but it reached its greatest flourishing in the ancient world in the states of Ancient Greece and Rome.

The article is devoted to the analysis of the legal status of slaves in Ancient Rome through the study of exceptions to the principle of "servi res sunt". It is noted that the basis of the legal personality of an individual in a slave society was freedom. Slaves did not have it, as a result of which the principle of "slaves are things" was developed in the law of Ancient Rome. The actual position of a slave could fluctuate for the worse or for the better, depending on the realities that developed in a particular period, but the principle of "servi res sunt" was unchanged. It is noted that despite such a lawless position of slaves, their human nature did not allow them to comprehensively implement the norms of the institution of slavery in accordance with the principle of "servi res sunt". Legal norms appeared that did not correspond to the mentioned principle, did not develop it consistently, but, on the contrary, created certain exceptions, which indicates the dual, contradictory nature of the norms of the institution of slavery. The number of such norms grew and became most pronounced during the period of the empire, when the institution of slavery began to decline and the Christian faith spread.

Cases of the subjectivity of a slave in the economic, procedural and personal spheres are studied. The greatest attention is paid to legal acts that a slave could perform in the interests of his owner and

the legal nature of such acts is described. The dependent legal capacity of a slave is noted when he performs transactions on behalf of his owner (*ex persona domini*).

The subjectivity of slaves who were given relative economic independence is analyzed (in particular, slaves who were given *peculia*, made business agents, managers of commercial enterprises, ship captains, etc.). It is noted that in order to develop the economic freedom of a slave, the praetors developed norms directed against the subjectivity of slaves.

A comparison is made of civil obligations that arose from the behavior of a slave in the interests of the slave owner with natural obligations. Other areas of manifestation of the slave's subjectivity are investigated.

Key words: Roman law, slave status, religious asylum, praetor, *peculium*, natural obligations.

Постановка проблеми. Рабовласницький устрій був характерний для багатьох стародавніх цивілізацій в різних куточках нашої планети, але найбільшого свого розквіту він отримав в античному світі в державах Стародавньої Греції та Риму. Саме в цих країнах рабська праця стає основою соціально-економічного життя в різних сферах народного господарства, що призводить до зростання чисельності рабів. Так, в II-I ст. до н.е. римлянами в рабство було звернено біля 500 000 людей, у той час як римських громадян нараховувалося біля 400 000 [1, с. 84].

Основою правосуб'єктності фізичної особи в рабовласницькому суспільстві є свобода. Раби її не мали, внаслідок чого в праві Стародавнього Риму виробився принцип «*servi res sunt*», який перекладався як «раби – це речі» [2, с. 354]. Фактичне становище раба в Стародавньому Римі могло коливатися в гіршу чи кращу сторону, залежно від реалій, які складувалися в той або інший період, але принцип «*servi res sunt*» був незмінним. Він перетворював широкі верстви населення на об'єкти прав, а не їх суб'єктів.

Незважаючи на таке безправне становище рабів, їх людська природа не давала можливості всебічно втілити в життя норми інституту рабства згідно принципу «*servi res sunt*». Появлялися правові норми, які не відповідали згаданому принципу, не розвивали його послідовно, а, навпаки, створювали певні винятки, що вказує на двоякий, суперечливий характер норм інституту рабства. Чисельність таких норм, по мірі розвитку даного інституту зростала та стає найбільш вираженою в період імперії, коли інститут рабства починає занепадати та поширюється християнське віровчення.

Актуальність дослідження винятків з принципу «*servi res sunt*» допоможе краще зрозуміти правовий статус рабів у суспільстві Стародавнього Риму та усвідомити як дані винятки вплинули на розвиток багатьох інших правових інститутів, частина з яких залишається нагальними донині (наприклад, інститут законного представництва, інститут притулку тощо).

Стан опрацювання. Питання правового статусу рабів у Стародавньому Римі було предметом дослідження таких вчених як Л. Бостан, С. Бостан, В. Вовк, Р. Калюжний, В. Коляджана, Ч. Санфіліппо тощо. Незважаючи на проведені наукові дослідження питання винятків з принципу «*servi res sunt*» у праві Стародавнього Риму досі не систематизовані та носять дискусійний характер.

Метою статті є систематизація та характеристика винятків з принципу «*servi res sunt*» у праві Стародавнього Риму, опираючись на сучасні результати наукових досліджень римського права.

Виклад основного матеріалу. Принцип «*servi res sunt*» відомий римському суспільстві з самого початку його формування. Справа в тому, що згідно відомої легенди про заснування Риму в 753 р. до н.е., його населення складалося з рабів-втікачів. Як писав Плутарх, браття-близнюки опинилися перед вибором: або розпустити рабів-втікачів, що єдналися навколо них та давали їм владу, або заснувати нове поселення під своїм керівництвом. Заснувавши Рим, серед перших новобудов постав храм бога Асілі (*asylon* – «притулок»). В ньому Ромул та Рем переховували всіх рабів-втікачів, боржників та вбивць, відмовляючи їх видавати власникам, кредиторам та владі. Завдяки такій політиці місто дуже швидко розрослося [3].

На ранніх етапах рабство в Стародавньому Римі було патріархальним. Юридично раб був повністю залежний від свого власника, але умови їх життя були однакові. Раб фактично ставав членом сім'ї свого власника та працював з ним і його домочадцями в домашньому господарстві. Хазяїн раба, маючи патріархальну владу, в однаковій мірі міг її проявити як щодо членів своєї сім'ї, які були юридично вільними, так і щодо раба, який був невільним (наприклад, міг позбавити їх життя). Незважаючи на те, що на той час світогляд стосовно рабів більше формувався як до слуг (від лат. *servis* – служити), а не як людей нижчого сорту, вже тоді можна було побачити норми, які вказували на винятки з принципу «*servi res sunt*». Зокрема, йдеться про можливість раба отримати притулок в храмі. Очевидно, що інші рухомі речі (наприклад, тварини), на відміну від раба, такої можливості не мали. Даний виняток зумовив появу такого виду притулку в стародавньому суспільстві як релігійний притулок.

Інститут притулку в рабовласницькому суспільстві розвивався в двох формах: територіальній та релігійній [4]. Обидві збереглися в наш час та продовжують відігравати важливе значення в міжнародному механізмі захисту прав людини, яка зазнає переслідувань [5]. Зокрема, прикладом релігійного притулку в наші дні можна вважати надання бесту, тобто «засноване на старовинному звичаї право притулку (недоторканності) в Ірані на території священних і недоторканих місць (наприклад, мечеті, будинки вищих духовних осіб, іноземні посольства), звідки людину, що її переслідує влада, не можна взяти силою» [6, с. 95].

Можливість раба скористатися релігійним притулком була характерна для всієї історії інституту рабства в Стародавньому Римі. Так, римські християнські імператори офіційно узаконили право церковного притулку і водночас встановили для нього ряд обмежень. Згідно із законом Феодосія II (432 рік) раб, який утік, міг переховуватися в укритті тільки один день. Наступного дня його належало видати господарю, але з обов'язковим взяттям з останнього клятви-обіцянки пробачити раба [7, с. 68].

Найбільш в повній мірі принцип «*servi res sunt*» почав діяти в часи преторського права, коли треба було швидко реагувати на зміну соціально-економічних відносин, визначальною рисою яких стає інтенсифікація рабської праці. Римське суспільство стрімко диференціюється, на великі господарства завозять численну масу куплених рабів, починає сильно загострюватися соціальні протиріччя між рабами та їх власниками. Для унормування цих відносин та захисту інтересів рабовласників претори за допомогою своїх едиктів поступово починають наповнювати юридичним змістом принцип «*servi res sunt*» з такою чіткістю, щоб всі усвідомили: раб не *persona* (суб'єкт), а *res* (об'єкт). Наприклад, позов з фікцією (*actio ficticia*), який розробили претори, допомагав родичам римського воїна, який попадав у полон успадкувати майно. З моменту взяття його в полон воїн автоматично ставав рабом. Але римські закони забороняли рабам легально володіти майном. Щоб родичі могли успадкувати майно такого воїна, він оголошувався мертвим з моменту взяття в полон на підставі *actio ficticia* [8, с. 145]. Все це наочно ілюструє ставлення до рабів у тогочасному суспільстві: краще бути мертвим ніж рабом. Проте, паралельно також починають формувати й винятки з принципу «*servi res sunt*».

Будучи річчю, раб не міг вчиняти жодних юридичних дій. Але простота такої логіки одразу почала суперечити майновим інтересам рабовласників, у яких були раби, які могли збагатити свого пана не тільки працею, але й юридичними актами (за вказівкою рабовласника щось купити, продати, обміняти, позичити, отримати гроші в борг чи, навпаки, їх дати). Тому за рабом визнавалася певною мірою правоздатність, але вона не носила самостійного характеру, бо виводилася із правоздатності його власника. Ті правочини, які міг вчинити рабовласник, за дорученням останнього міг здійснити його раб. За такими правочинами, якщо контрагенти не виконували свої зобов'язання, рабовласник міг подавати позови до суду. Отже, раб, був не просто річчю, а річчю специфічною, яка могла виразити свою волю. За рабом почали визнавати здатність вступати в договори від імені свого власника (*ex persona domini*) [9, с. 73].

Ще більшу суб'єктність міг виявити раб, коли йому дозволялася відносна господарська самостійність. Наприклад, були раби, яким надавали пекулію, робили діловими агентами, керівниками торгових підприємств, капітанами судна тощо. Для забезпечення прибутковості своєї справи вони змушені були укладати численного роду договори, направлені на розвиток бізнесу, що, в свою чергу, вимагало визнати юридичну силу за такими договорами. Так, у першій половині I ст. до н.е. з'явився преторський едикт про пекулій, який вивільняв економічну діяльність раба, засновану на володінні пекулієм, від стримуючих принципів римського права, тобто надавав певну економічну свободу рабові [9, с. 80]. Проте задля розвитку економічної свободи раба претори розробляли норми, направлені проти суб'єктності рабів. Подібна суперечливість преторського права мала свої логічні та юридичні пояснення. Ще за стародавнім правом ніякі зобов'язання з договорів, укладених рабом, не поширювалися на рабовласника та раба. Зокрема, «*cum servo nulla actio est*» (Dig. 50.17.107) [10], тобто, «до раба не може бути подано жодного позову». Подібний стан справ відлякував усіх потенційних контрагентів раба, які могли втратити своє майно, вступаючи в договори з рабом, за якими ніхто не ніс жодної відповідальності. Для гарантування їх інтересів, преторськими едиктами поступово закріплювали правила про цивільну відповідальність рабовласника за договори та іншу комерційну діяльність раба: *actio de peculio*, *actio tributaria*, *actio institoria*, *actio exercitoria actio de in rem verso* тощо. Всі ці позови юридично зменшували суб'єктність раба, бо закріплювали цивільну відповідальність за його дії за рабовласником. Обґрунтування подібних позовів базувалося на тому, що раб не міг мати власності та управляв не своїм майном в інтересах рабовласника.

Економічна свобода раба давала йому можливість нерідко набути значний статок. Деякі раби купляли собі для роботи інших рабів (*servi vicarii*). Юридично цей статок належав рабовласнику,

який міг відібрати таке майно в будь-який час. Проте, траплялося таке не часто, інакше втрачався економічний стимул у раба. Навпаки, щоб його заохотити, окремі рабовласники дозволяли своїм рабам щодо заробленого ними статку укладати численні правочини, положення яких вони виконували. Про це, зокрема, пише Пліній, що його раби «*dividunt, donant, reliquunt, dumtaxat intra domum*». Або, раби могли вступати в натуральні (не цивільні) зобов'язання зі своїми власниками, особливістю яких було те, що кредитор не мав позову щодо боржника для примушування його виконати своє зобов'язання. Пізніше державні раби (*servi publici*) могли по заповіту розпорядитися половиною пекулія.

Певна суб'єктність проявлялася в раба, під час отримання ним свободи. За давнім правом раб міг себе сам викупити. Було декілька способів відпущення раба на волю. Один із них – *manumissio testamento* – був описаний в Законах XII таблиць: «Якщо [спадкодавець] робив наступне розпорядження: відпускаю раба на волю за умови, що він сплатить моєму спадкоємцеві 10 000 сестерціїв, то хоча б цей раб був відчужений від спадкоємця, він все-таки повинен отримати свободу при сплаті покупцеві зазначеної суми» (VII, 12) [11]. Отже, законодавець прямо вказував на можливість раба внести за себе кошти спадкоємцеві чи покупцю.

Коли відпущення рабів на волю взяли під жорсткий контроль з боку держави (могла бути потенційна небезпека внутрішнього безпорядку відпущення на волю великої кількості людей), було передбачено, що раб міг викупити себе за допомогою вільної людини. Якщо останній, взявши гроші в раба, не виконував дане зобов'язання, раб міг звернутися зі скаргою до префекта (*praefectus urbi*) на вільну людину. Скарга розглядалася в екстраординарному процесі (*extra ordinem*) і якщо претензія раба підтверджувалася, префект примушував виконати зобов'язання. Отже, раб, не будучи вільною людиною, не міг подати позов (*actio*) в звичайному цивільному процесі та стати стороною в судовій справі, але міг скаржитися претору на вільну людину. Указану ситуацію Д.В. Іванчулинець описує як один із випадків, що привів до появи інституту законного представництва в судовому процесі [12, с. 13-14], який зберігає свою актуальність досі. Це також ілюструє суб'єктність раба в процесуальній сфері, що допомагає йому захистити свої інтереси.

Врахування людської природи раба могла проявитися не тільки в економічній сфері, але й в інших, що вказує на відсутність послідовного прояву принципу «*servi res sunt*». Так, місце поховання раба вважалося релігійним місцем, аналогічно вільній людині (*Dig. 11.7.2*) [13]; заборонялося розділяти рабів-родичів чи рабів-сожителів, наприклад, братів, дітей від батьків, жінок від чоловіків (*Dig. 21.1.35*) [14]; забороняли віддавати рабів у гладіатори в якості їхнього покарання (*Dig. 48.8.11*) [15]; без дозволу магістрату заборонялося використовувати рабів у поєдинках з хижими звірами (*lex Petronia*); старий та хворий раб, якого покинув власник, ставав вільним (едикт імператора Клавдія); якщо раб через жорстоке поводження шукав притулку, влада повинна була провести розслідування та змушувала його власника продати раба іншому (конституція імператора Антоніна Пія) [16] тощо.

Висновки. Інститут рабства в Стародавньому Римі існував з самого початку заснування міста. Значення цього інституту було надзвичайно важливим на ті часи, оскільки він визначав класовий устрій суспільства. Незважаючи на численні норми в римському праві, які ставили раба в повну залежність від свого власника, зробити висновок, що юридична влада над рабом була безмежною не можна. Існувала ціла група правових норм, які робили раба суб'єктом у економічній, процесуальній та особистій сферах. Їх поява не тільки повинна була врахувати людську природу раба, але й відповідати економічним інтересам рабовласників. Проте, характерною рисою цих норм є їх винятковий характер, який жодною мірою не перекреслює базового правила Стародавнього Риму: «*servi res sunt*».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: Навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
2. Ухаль М.М. Латинсько-український та українсько-латинський словник юридичної фразеології. Мукачево: «Карпатська Вежа», 2008. 436 с.
3. Плутарх. Порівняльні життєписи. Львів: Вид-во Старого Лева, 2024. Том 2. 448 с.
4. Головач А.Й. Становлення та розвиток інституту притулку в практиці стародавніх держав рабовласницького періоду. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право.* 2021. Вип. 66. С. 9–13.
5. Декларація про територіальний притулок: Резолюція ООН 2312 (XXII) від 14 грудня 1967 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140251___140251 (дата звернення: 31.12.2024).
6. Словник іншомовних слів / за ред. члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1975. 775 с.

7. Коляджана В., Трофимчук М. Становлення та розвиток інституту «право притулку» в міжнародному праві. *Історико-правовий часопис*. 2017. № 1 (9). С. 67–72.
8. Головач А.Й. Позов у цивільному процесі Стародавнього Риму. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 142–146. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/312948> (дата звернення: 31.12.2024).
9. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
10. Dig. 50.17.0. De diversis regulis iuris antiqui. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
11. Leges XII tabularum. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 31.12.2024).
12. Іванчулинець Д.В. Законне представництво у цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2012. 238 с.
13. Dig. 11.7.0. De religiosis et sumptibus funerum et ut funus ducere liceat. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest11.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
14. Dig. 21.1.0. De aedilicio edicto et redhibitione et quanti minoris. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest21.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
15. Dig. 48.1.0. De publicis iudiciis. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest48.shtml> (дата звернення: 31.12.2024).
16. Cesare Sanfilippo. Istituzioni di diritto romano. Rubbettino, 2002. 424 p.
17. Руцак І.В., Белова М.В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. 2024. С. 989–995.
18. Белова М.В., Белов Д.М. Гуманізм у правовій системі: теоретико-методологічні аспекти та проблеми реалізації. *Український часопис соціології та права*. № 1. 2024. С. 5–9.